

РОЗДІЛ XI. МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

УДК 341.7

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.06.117>

КОМПЕТЕНЦІЯ АСЕАН У СФЕРІ ПРАВ ЛЮДИНИ ASEAN COMPETENCE IN THE FIELD OF HUMAN RIGHTS

Киргізова В. С.,

юрист

ORCID: 0009-0008-0941-2702

Киргізова В.С. Компетенція АСЕАН у сфері прав людини.

Стаття присвячена розгляду компетенції АСЕАН у сфері прав людини. Права людини є універсальними цінностями, узгодженими країнами світу. Основними опорами міжнародної системи просування та захисту прав людини є регіональні механізми захисту прав людини. Найвидатнішою субрегіональною організацією Азійсько-Тихоокеанського регіону з точки зору останніх подій у сфері прав людини є АСЕАН. АСЕАН – міжнародна міждержавна субрегіональна організація країн, розташованих в Південно-Східній Азії. Хартія АСЕАН закріпила права людини як основоположний принцип АСЕАН і створила механізм заохочення та захисту прав людини та основних свобод громадян АСЕАН. До загальних принципів, обов'язкових для держав-членів віднесено повагу до основних свобод, заохочення та захист прав людини та заохочення соціальної справедливості. На забезпечення реалізації положень Хартії в аспекті захисту прав людини у було створено Міждержавну комісію АСЕАН з прав людини, яка згодом ухвалила Декларацію прав людини АСЕАН. Але попри доволі значний прогрес в аспекті правового забезпечення компетенції АСЕАН у сфері прав людини, практичні проблеми існують до сьогодні. Зокрема, одним з проблемних питань, що й понині існує в рамках Асоціації, є забезпечення прав людини в регіоні. Адже керуючись принципом невтручання у внутрішні справи держав, АСЕАН не звертає уваги на події, пов'язані з порушенням прав людини на територіях своїх держав-членів. До того ж, АСЕАН не має судових органів для розгляду справ про порушення прав людини країнами-членами, як це мають європейські країни. Сама комісія АСЕАН не має повноважень виносити обов'язкові рішення, розглядати справи чи проводити слідчі візити. Відсутність таких функцій та відсутність обов'язкових вимог щодо незалежності та досвіду членів АІСНР призводять до дискусій. При цьому, найбільше критики зазнає положення,

що стосується сфери повноважень для прийняття рішень лише шляхом консенсусу. Адже кожна держава може відхилити будь-яку критику своїх прав людини шляхом вето.

Ключові слова: права людини, АСЕАН, Міждержавна комісія, порушення прав людини, компетенція.

Kyrhizova V.S. ASEAN competence in the field of human rights.

The article is devoted to consideration of the competence of ASEAN in the field of human rights. Human rights are universal values agreed by the countries of the world. The main pillars of the international system of promotion and protection of human rights are regional mechanisms for the protection of human rights. The most prominent subregional organization in the Asia-Pacific region in terms of recent human rights developments is ASEAN. ASEAN is an international intergovernmental subregional organization of countries located in Southeast Asia. The ASEAN Charter enshrined human rights as a fundamental principle of ASEAN and created a mechanism to promote and protect the human rights and fundamental freedoms of ASEAN citizens. Respect for fundamental freedoms, the promotion and protection of human rights, and the promotion of social justice are among the general principles binding on member states. To ensure the implementation of the provisions of the Charter in the aspect of human rights protection, the ASEAN Intergovernmental Commission on Human Rights was established, which later adopted the ASEAN Declaration of Human Rights. But despite quite significant progress in the aspect of legal support of ASEAN's competence in the field of human rights, practical problems still exist today. In particular, one of the problematic issues that still exists within the Association is the provision of human rights in the region. After all, guided by the principle of non-interference in the internal affairs of states, ASEAN does not pay attention to events related to the violation of human rights in the

territories of its member states. In addition, ASEAN does not have judicial bodies to consider cases of human rights violations by member countries, as European countries do. The ASEAN Commission itself does not have the authority to make binding decisions, consider cases or conduct investigative visits. The absence of such functions and the absence of mandatory requirements regarding the independence and experience of AICHR members lead to debate. At the same time, the provision concerning the scope of powers to make decisions only by consensus is subject to the most criticism. After all, every state can reject any criticism of its human rights by way of veto.

Key words: human rights, ASEAN, Intergovernmental Commission, violation of human rights, competence.

Постановка проблеми. Права людини є універсальними цінностями, узгодженими країнами світу. Основними опорами міжнародної системи просування та захисту прав людини є регіональні механізми захисту прав людини. Найвидатнішою субрегіональною організацією Азійсько-Тихоокеанського регіону з точки зору останніх подій у сфері прав людини є АСЕАН.

На шляху свого розвитку АСЕАН зробила радикальний поворот у сфері прав людини: від неприйняття, заперечення та байдужості до інституційного сприйняття та риторичного ентузіазму. Нині права людини та демократія офіційно визнані центральними елементами нового раунду інституційної побудови АСЕАН.

Сьогодні Країни-члени АСЕАН поділяють спільний інтерес і зобов'язання щодо просування та захисту прав людини та основних свобод. Права людини є наскрізною темою в розбудові спільноти АСЕАН у ключових сферах миру та безпеки, сталого розвитку, гуманітарної допомоги, економічних, соціальних і культурних справ.

Зважаючи на вказане дана тема є цікавою для української доктрини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить, що питання компетенції АСЕАН у сфері прав людини в українській теорії та практиці, майже не досліджено, так як акцент робиться на євроінтеграцію. В той же час ця тема цікава для науковців інших країн, серед яких: Б. Велш [13], Ж. Бенедікт [14], С. Моллой [1], Р. Сміт [1], І. Супріаді [14] та ін. Разом з тим, окреслена тема дотепер не втрачає своєї актуальності, а наявні доробки мають обмежений характер.

Метою статті є розгляд компетенції АСЕАН у сфері захисту, формуванні та забезпеченні прав людини.

Виклад основного матеріалу. 8 серпня 1967 року, шляхом ухвалення Бангкокської декларації, була створена унікальна за своєю при-

родою міжнародна організація – АСЕАН (міжнародна міжурядова субрегіональна організація країн, розташованих в Південно-Східній Азії), з п'ятьма державами-членами: Індонезією, Малайзією, Філіппінами, Сінгапуром і Таїландом [1]. Утім, у Бангкокській декларації 1967 року, яка заснувала АСЕАН ані права людини, ані демократія, не згадувалися.

Ситуація змінилася суттєво, коли через сорок років потому десять держав-членів прийняли Хартію АСЕАН 2007 року як правову та інституційну основу для організації [2]. Відтоді права людини стали невід'ємною частиною співтовариства АСЕАН. Хартія АСЕАН закріпила права людини як основоположний принцип АСЕАН і створила механізм заохочення та захисту прав людини та основних свобод громадян АСЕАН. Так, зокрема, ст. 1 проголошує цілі організації як зміцнення миру, безпеки та стабільності, подолання бідності, зміцнення демократії, належного управління та верховенства права, просування та захист прав людини та транскордонного співробітництва, а також боротьба з наркотиками та транскордонними викликами, а ст. 2 до загальних принципів, обов'язкових для держав-членів віднесено повагу до основних свобод, заохочення та захист прав людини та заохочення соціальної справедливості [2]. Таким чином, захист прав людини нарешті було додано до компетенції організації.

На забезпечення реалізації положень Хартії в аспекті захисту прав людини у 2009 році було урочисто відкрито Міжурядову комісію АСЕАН з прав людини (AIHR). Будучи утвореною, з метою, серед іншого, підтримувати міжнародні стандарти прав людини, як це передбачено Загальною декларацією прав людини, Віденською декларацією та Програмою дій, а також міжнародними документами з прав людини, учасниками яких є держави-члени АСЕАН [1], AIHR стала механізмом практичної реалізації компетенції АСЕАН у сфері захисту прав людини. Тому створення AICHR у 2009 році можна визнати величезним кроком вперед. Інтеграція прав людини як наскрізного принципу для всіх органів і секторів АСЕАН, включаючи АЕС, стала її інституціоналізованою програмою.

Варто відзначити, що AIHR є всеохопною правозахисною установою, яка відповідає за просування та захист прав людини в АСЕАН, а також міжурядовим консультативним органом (консультативним міжурядовим органом) і невід'ємною частиною структури Організації АСЕАН.

AICHR було створено з шістьма основними цілями, а саме:

- 1) сприяння та захист прав і свобод людини в країнах АСЕАН;
- 2) захист прав нації АСЕАН жити в мирі, гідності та процвітанні;

3) реалізація цілей організації АСЕАН, як зазначено в Статуті, а саме: підтримання стабільності та злагоди в регіоні, підтримуючи дружбу та співпрацю між АСЕАН членів;

4) просування прав людини на регіональному рівні, враховуючи особливості, відмінності в історії, культурі та релігії кожної країни та підтримуючи баланс прав і обов'язків;

5) посилення регіонального співробітництва шляхом зусиль на національному та міжнародні рівні, які доповнюють один одного у сприянні та захисті прав людини;

6) дотримання міжнародних принципів прав людини, що містяться в Загальній декларації прав людини, Віденській декларації та програмі її виконання, а також інших документах з прав людини, сторонами яких є члени АСЕАН [3, с. 8].

У свою чергу, для виконання своїх функцій щодо просування та захисту прав людини ця Комісія має повноваження, серед іншого:

- ухвалення Декларації прав людини АСЕАН та правових документів, пов'язаних з правами людини;

- підвищення обізнаності громадськості щодо прав людини;

- сприяння розбудові спроможності (спроможності) держав-членів АСЕАН для виконання ефективних зобов'язань у сфері прав людини;

- зміцнення норм прав людини в АСЕАН;

- заохочення участі країн-членів АСЕАН у різних міжнародних форумах з прав людини;

- заохочення діалогів і консультацій, а також співпраці між країнами АСЕАН із залученням національних, міжнародних установ та інших зацікавлених сторін;

- надання консультаційних послуг і технічної допомоги галузевим органам АСЕАН [3, с. 5].

Ще одним вагомим кроком на шляху до становлення компетенції АСЕАН у сфері захисту прав людини було прийняття у 2012 році Декларації прав людини АСЕАН [4]. Відповідно до загальних принципів цього документу, усі люди народжуються вільними та рівними у своїй гідності та правах. Вони наділені розумом і совістю і повинні ставитися один до одного в дусі гуманності. Кожна особа має право на права та свободи, викладені в цьому документі, без будь-яких відмінностей, таких як раса, стать, вік, мова, релігія, політичні чи інші переконання, національне чи соціальне походження, економічний статус, народження, інвалідність або інший статус. Кожна особа, де б вона не була, має право на визнання її правосуб'єктності. Кожна людина рівна перед законом. Кожна людина має право без дискримінації на рівний захист законом. Права жінок, дітей, людей похилого віку, людей з обмеженими можливостями, трудящих-мігрантів, а також уразливих і маргіналізованих груп є невід'ємною, невід'ємною та неподільною частиною

прав людини та основних свобод. Кожна особа має право на ефективний і застосовний засіб правового захисту, який визначається судом або іншими компетентними органами, за дії, що порушують права, надані цій особі конституцією або законом. Користування правами людини та основними свободами має бути збалансовано з виконанням відповідних обов'язків, оскільки кожна особа має обов'язки перед усіма іншими особами, спільнотою та суспільством, де вона живе. Зрештою, основним обов'язком усіх держав-членів АСЕАН є просування та захист усіх прав людини та основних свобод [4].

Права людини та основні свободи кожної людини повинні здійснюватися з належною повагою до прав людини та основних свобод інших. Здійснення прав людини та основоположних свобод підлягає лише таким обмеженням, які визначені законом виключно з метою забезпечення належного визнання прав людини та основоположних свобод інших осіб, а також для задоволення справедливих вимог національної безпеки та громадського порядку, громадського здоров'я, громадської безпеки, громадської моралі, а також загального добробуту людей у демократичному суспільстві [4].

Разом з тим, у ст. 10 цієї Декларації зазначено, що країни-члени АСЕАН підтверджують всі права Загальної декларації прав людини. Крім того, у декларації зазначені такі права людини: право на життя (ст. 11); право на особисту свободу та безпеку (ст. 12); заборону рабства та заборону торгівлі людськими органами (ст. 13); заборону тортур, жорстокого, нелюдського або принизливого ставлення чи покарання (ст. 14); право на свободу пересування та проживання (ст. 15); право на отримання притулку (ст. 16); право на охорону власності (ст. 17); право на громадянство та заборону незаконного позбавлення громадянства (ст. 18); встановлено презумпцію невинуватості в кримінальному провадженні (ст. 20 (1)); право на невтручання у особисте та сімейне життя, тайну кореспонденції (ст. 21), право на свободу віросповідання та думки (ст. 22); право на свободу мирних зібрань (ст. 24); медичні та екологічні права (ст. 28); право на соціальне страхування (ст. 30 (1) та інші права людини.

Усі права людини є універсальними, неподільними, взаємозалежними та взаємопов'язаними. Усі права людини та основні свободи в цій Декларації мають розглядатися справедливо та рівноправно, на однаковій основі та з однаковою увагою. Водночас реалізацію прав людини необхідно розглядати в регіональному та національному контексті з урахуванням різних політичних, економічних, правових, соціальних, культурних, історичних та релігійних умов [4].

У реалізації прав і свобод людини, викладених у Декларації, слід завжди дотримуватися принци-

пів неупередженості, об'єктивності, невибірковості, недискримінації, неконфронтації та уникнення подвійних стандартів і політизації. Процес такої реалізації має враховувати участь людей, інклюзивність і потребу у підзвітності [4].

Станом на сьогодні вже проведено численну кількість засідань з питань прав людини. Так, приміром, варто відзначити, Спеціальне засідання AICHR, яке тривало з 8 по 12 липня 2023 року в Джакарті. Учасники зустрічі отримали оновлену інформацію про останні події у сфері прав людини в регіоні, включаючи нові закони та нормативні акти на національному рівні, пов'язані з правами людини, а також правозахисні ініціативи держав-членів АСЕАН. Учасники зустрічі обговорили виконання Пріоритетних програм/заходів AICHR у 2023 році з акцентом на правах людини у бізнесі, навколишньому середовищі та зміні клімату, правах людей з обмеженими можливостями, правах дітей та жінок, викоріненні бідності, дезінформації, та протидії радикалізації та насильницькому екстремізму, а також запобігання тортурам тощо. Так, 9 липня AICHR зустрівся з Робочою групою з екологічних прав АСЕАН, щоб обговорити прогрес і надати вказівки щодо розробки регіональної структури екологічних прав в АСЕАН. AICHR також зустрівся з Коаліцією з прав дитини (CRC Asia) за участю дітей, які обговорили можливі заходи для підвищення обізнаності та захисту прав дитини, а також залучення дітей до діяльності AICHR. 10 липня AICHR провела зустрічі з Комітетом АСЕАН у справах жінок (ACW), Народою старших посадових осіб АСЕАН з питань соціального забезпечення та розвитку (SOMSWD), Народою старших посадових осіб АСЕАН з питань транснаціональної злочинності (SOMTC) і представником старших економічних посадових осіб АСЕАН (SEOM), відповідно, на якій обговорювалися пріоритети та можливі ініціативи для узгодження роботи та інтеграції прав людини в трьох стовпах Співтовариства АСЕАН. 11 липня представники AICHR провели щорічну зустріч із міністрами закордонних справ АСЕАН. Під час зустрічі відбувся відвертий обмін думками між міністрами та представниками AICHR щодо прав людини в регіоні. Визнаючи важливу роль AICHR та її значний внесок у розбудову спільноти АСЕАН, АММ підтвердила підтримку зусиль AICHR у просуванні та захисті прав людини. AICHR також виступила зі своєю заявою та подала свій річний звіт за 2023 рік [5].

Водночас, попри доволі значний прогрес в аспекті правого забезпечення компетенції АСЕАН у сфері прав людини, практичні проблеми існують до сьогодні. Так, одним з проблемних питань, що й понині існує в рамках Асоціації, є забезпечення прав людини в регіоні. У даному контексті варто зазначити, що іноземні науковці висловлюють доволі скептичну позицію щодо розвитку

демократичних стандартів під егідою (в рамках) АСЕАН.

Так, А. Е. Хара зауважує, що характер самих зусиль АСЕАН щодо співпраці, які роблять сильний наголос на принципах неутручання та суверенітету своїх членів, значно перешкоджає проводити ефективну політику щодо захисту прав людини членів, які можуть розглядатися як втручання у внутрішні проблеми іншого члена АСЕАН [6].

Під питанням здатність АСЕАН просувати демократію в регіоні і на думку Р. Сукми. Науковець зазначає, що: по-перше, існує суперечність між метою просування демократії, з одного боку, та принципом неутручання, з іншого. У свою чергу, розбудова демократії як спільна регіональна мета передбачає, що всі країни-члени АСЕАН повинні стати демократіями. Це вимагало б тиску з боку колег на недемократичні країни-члени – вимога, яка суперечить принципу суворого неутручання АСЕАН у внутрішні справи країни-члена. Для АСЕАН міждержавні відносини повинні базуватися на визнанні «права кожної держави вести своє національне існування без зовнішнього втручання, підривної діяльності чи примусу та неутручання у внутрішні справи один одного. При цьому, якщо порядок денний демократії обмежується принципом неутручання, демократія може просуватися в межах національних кордонів держави-члена, лише якщо ця держава вважає за потрібне демократизуватись за власною ініціативою. Зовнішній тиск вважається порушенням принципу неутручання; по-друге, АСЕАН все ще є міжурядовим об'єднанням, а не регіональною організацією. АСЕАН відкидає ідею наднаціональної влади, яка могла б нав'язати державам-членам виконання зобов'язань, і зрозуміло, що країни-члени АСЕАН ухилятимуться від такої ідеї в осяжному майбутньому. За таких обставин визнання демократії як мети АСЕАН не має жодних правових наслідків для держав-членів; по-третє, більшість держав-членів АСЕАН досі розглядають демократію лише як норму, а не як конкретний тип політичної системи з чіткими та фундаментальними характеристиками, які вони повинні прийняти [9, с. 8].

Як влучно зазначає Р. Імаван, головною перешкодою, яка стоїть перед розвитком демократичних стандартів під егідою (в рамках) АСЕАН, є репресії з боку уряду. Такі репресії включають арешти активістів, здійснення контролю за ЗМІ, накладення обмежень на свободу вираження поглядів та застосування інших суворих заходів з метою гальмування або зменшення впливів демократичних рухів [10, с. 47].

Керуючись принципом неутручання у внутрішні справи держав, АСЕАН не звертає уваги на події, пов'язані з порушенням прав людини на територіях своїх держав-членів, наприклад: репресії

проти народу рохінджа військовою владою в М'янмі, обмеження громадянських прав післявоєнних переворотів у Таїланді у 2006 і 2014 рр. Така позиція Асоціації пов'язується з доктриною «шлях АСЕАН» (ASEAN way) у рамках організації, що являє за сутністю процес прийняття рішень, який робить акцент на переговорах і консенсусі, до того ж наголошує на рівноправності членів і важливості співпраці, попри тривалий час, необхідний для обговорення для досягнення згоди [8, с. 57]. Це призводить до того, що AICHR часто сприймають неохоче, в кращому випадку як невідповідну в боротьбі за сприяння та захист прав людини в Південно-Східній Азії, а в гіршому – як співучасника порушення прав людини через її мовчання щодо трагедій з правами людини в регіоні [7].

Разом з тим, на думку А. В. Болестова, регіональна модель заохочення і захисту прав людини в АСЕАН відображає особливості всієї спільноти держав Південно-Східної Азії: вдосконалюючи підхід, заснований на спільних цінностях, держави приходять до хиткої згоди, з одного боку, визнаючи настрої міжнародного і громадянського суспільства, імперативи зростання національних економік і національної стабільності, з іншого боку, зберігаючи опір втручанню у внутрішні справи держав і створюючи консультативну модель захисту прав людини розпорядчого характеру [11, с. 47].

Н. Нурхадаятуло та Ф. Фебріан щодо розвитку демократичних стандартів під егідою (в рамках) АСЕАН зауважують на тому, що АСЕАН не має судових органів для розгляду справ про порушення прав людини країнами-членами, як це мають європейські країни з ЄСПЛ. Однак є ймовірність того, що в майбутньому буде сформований суд з прав людини АСЕАН. Не виключено, що АСЕАН матиме постійний орган, який містить чіткий і вимірюваний механізм захисту прав людини. Перше, що АСЕАН може зробити для трансформації свого механізму прав людини, це внести зміни до Хартії як конституції для створення AICHR. Подібно до механізму захисту прав людини в Європі, де обов'язкові рішення ЄСПЛ подаються як звіти до Комітету міністрів, AICHR також зобов'язана звітувати про всі питання, пов'язані з розвитком прав людини в АСЕАН, на засідання міністрів закордонних справ АСЕАН [12, с. 164-165].

Тим не менш, одним із недоліків AICHR є те, що вона не має повноважень виносити обов'язкові рішення, розглядати справи чи проводити слідчі візити. Відсутність таких функцій та відсутність обов'язкових вимог щодо незалежності та досвіду членів AICHR призводять до дискусій. При цьому, найбільше критики зазнає положення, що стосується сфери повноважень для прийняття рішень лише шляхом консенсусу. Адже кожна держава може відхилити будь-яку критику своїх прав людини шляхом вето [12, с. 161].

Зважаючи на вказане, цілком логічно, що із заснуванням AICHR та її діяльністю протягом останніх десяти років залишається питання про те, наскільки цей орган може продовжувати працювати. Його критикували як інструмент АСЕАН. Адже він не спрацював ефективно для захисту прав людини в регіоні, як очікували багато людей, у тому числі організації громадянського суспільства. Багато проблем з правами людини в Південно-Східній Азії не були вирішені, і навіть стверджується, що порушення зросли та погіршилися [13; 14].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Аналіз нормативно-правових актів та літературних джерел з питань компетенції АСЕАН у сфері прав людини свідчить про наявність низки проблем в аспекті її практичної реалізації. Проте трансформація нормативно-правового забезпечення компетенції АСЕАН у напрямку її розширення шляхом прийняття Хартії АСЕАН 2007 та Декларації прав людини АСЕАН 2012 року, дає нам змогу припустити, що й інші проблеми компетенції АСЕАН у сфері захисту прав людини у майбутньому зрештою буде усунуто.

Все ще є надії на те, що АСЕАН покращить свій механізм захисту прав людини передусім шляхом зміцнення компетенції Комісії як форуму для прийняття обов'язкових для виконання рішень щодо боротьби з порушеннями прав людини.

Насамкінець, варто відзначити, що питання компетенції АСЕАН у сфері прав людини потребують подальших наукових досліджень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Smith R., Molloy S. Navigating Human Rights in a «Post-Human Rights» Era: Mapping the Terrain through the Lens of asean States. *Asia-Pacific Journal on Human Rights and the Law*. 2020. №21(2). P. 139-194.
2. The ASEAN Charter. 2007. URL: <https://asean.org/book/the-asean-charter/> (дата звернення: 22.10.2023).
3. Anggadha W. The Role Of Asean Intergovernmental Commision On Human Right (AICHR) On Handling Of Human Trafficking In Indonesia. *International Journal on Social Science, Economics and Art*. 2020. №10(1). P. 1–9.
4. ASEAN Human Rights Declaration. 2012. URL: <https://asean.org/asean-human-rights-declaration/> (дата звернення: 22.10.2023).
5. Press Release of Special Meeting 1/2023 of the ASEAN Intergovernmental Commission on Human Rights (AICHR). URL: <https://aichr.org/news/press-release-of-special-meeting-1-2023-of-the-asean-intergovernmental-commission-on-human-rights-aichr/> (дата звернення: 30.10.2023).

6. Hara A.E. The Concerns and Sustainability of ASEAN Intergovernmental Commission on Human Rights (AICHR). In: McLellan, B. (eds) Sustainable Future for Human Security. Springer, Singapore. 2018. URL: https://doi.org/10.1007/978-981-10-5433-4_4
7. Collins A., Bon Tai Soon E. The AICHR as a participatory space: contesting the secretive face of power. Australian Journal of International Affairs. 2022. №76(4). P. 359-378.
8. Шербак Г. Інтеграційна модель АСЕАН. Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право. 2022. № 5. С. 52-65.
9. Sukma R. Democracy Building in South East Asia: The ASEAN Security Community and Options for the European Union. Sweden, 2009. 15 p.
10. Imawan, R. Milk Tea Alliance: The Power of New Democracy in ASEAN and Efforts to Increase the Effectiveness of ASEAN Norms. Strata Social and Humanities Studies. 2023. №1(2). P. 43–52.
11. Болестев А.В. Особливості захисту прав людини в межах асоціації держав Південно-Східній Азії // Права людини – пріоритет сучасної держави : збірник матер. Всеукр. наук.-практ. Інтернет-конференції (10 грудня 2020 року, м. Одеса). С. 45-48.
12. Nurhidayatuloh N., Febrian F. ASEAN and European Human Rights Mechanisms, What Should be Improved?. PADJADJARAN JURNAL ILMU HUKUM (JOURNAL OF LAW). 2019. №6(1). P. 151-167.
13. Welsh B. Tough Year for Human Rights in Southeast Asia - New Mandala. URL: <https://www.newmandala.org/tough-year-human-rights-southeast-asia/>
14. Supriadi I., Benedict J. Human Rights at Risk for ASEAN Citizens. URL: <https://www.thejakartapost.com/academia/2018/04/26/human-rights-at-risk-for-asean-citizens.html>.